

ҚАЙРАТКЕРЛІГІ КӨРІНГЕН ЖЫЛДАР

С. Мұқановтың “Өмір мектебі” романы бүгінгі таңда эстетикалық-тағылымдық тұрғыдан қайтадан қарап, екшеуді қажет ететін шығармалардың бірі десек, артық айтқандық бола қоймас. Шығармада бас кейіпкер Сәбиттің жаңа қоғамның мүшесі ретінде қайраткерлігінің қалай қалыптасқандығы анық көрініп тұр. Кеңес өкіметі жеңгеннен кейін-ақ жас Сәбит өзінің етінің тірлігі және белсенділігінің арқасында тарихи-қоғамдық оқиғалардың басы-қасында жүреді. Трилогияның екінші кітабында да ұшырасатын адам аттары аз емес. Ол кейіпкерлердің бірсыпырасы тағылымдық, танымдық, моральдық қырларының ашылуымен бағалы. Бірінші кітапта аттары аталып, төбе көрсетіп қалатын Бәкен мен Боржабай – қоғамдық күрестерге жете араласпайтын, ел ішінің қарапайым қазақтары. Жаңа өкіметті, большевиктік идеяны қолдап, қатерлі күреске түскен жандардың ішінен бұл кітапта Қыстаубайдың Жақыбы, Баймағамбет Ізтөлин, Уғар Жәнібеков, Абдолла Асылбеков сияқты бірсыпыра адамдардың аттарын айтуға болады. Бұлар жаулардың алдында жасқанбайтын, азаттық үшін соңғы демі қалғанша күресуге даяр ерлер болып суреттеледі. Олардың басынан кешкен трагедиялық ахуалдарды да жазушы жасырмай, қанды эпизодтармен келтіріп отырады. Мәселен, бандылардың қоршауында қалған Баймағамбет Ізтөлиннің “Жасасын революция!” деп айқай салып, өзін-өзі атып тастауы, Қыстаубайдың Жақыбының бүкіл отбасы мүшелерінің тап жауларының қолынан қазаға ұшырауы сияқты эпизодтар төңкерістен кейінгі ел ішіндегі жағдайдың қаншалықты ушыққанын байқатады. Бұл азаматтар – большевиктер ұсынған азаттық идеясына жан-

тәнімен сенген және өздері кіріскен сол іске бастарын тіккен нағыз ерлер.

Олармен салыстырғанда Сәбит өзін әлі революциялық іске пісіп-жетілмеген дәрменсіздеу шалағай бала сезінгенімен, тез-ақ жетіліп, айбарлы коммунистке айналады. Қанды күрестің ішінде жүріп оның өлім аузынан қалған сәттерін жайбарақат оқу қиын. Мәселен, Қызылжар қаласында бандылар шабуылынан қашып келе жатып, аяғынан оқ тиюі, сөйтіп, Жәмпейіс, Жаңыл, Әбіл сияқты адамдардың арқасында аман-есен қалуы, бандылармен айқасқан қатерлі түнде Мұхамедияр бандының қолынан өліп қала жаздауы сияқты көріністер – бас қаһарманның өсу эволюциясын айқындай түсетін эпизодтар.

Сәбит ел ішінде жүріп-ақ қарапайым адамдармен үнемі тіл табысып отырады. Жаңа заманның, жаңа рухтың ерекшелігін шамасы келгенше түсіндіруге тырысады. Жазушы өзі туралы жазып отырғандықтан, адамдармен қарым-қатынасы, қиын сәттердегі қабылдайтын шешімдері арқылы жақсы жақтарымен бірге кемшіліктерін де сездіріп кетуге бейім. Көп жағдайда ол ойының алғырлығы, айналасындағы адамдардың мейір-бандылығы арқасында түйінді ситуациялардан шығып кете алады.

Омбыдағы курсты бітіріп келгеннен кейін Балтабай ауылында бала оқытумен шындап айналысқан оның тағдыры ел ішіне Колчак әскерлері тізе батыра бастаған кезде күрт өзгеріске түседі. Осынау жақсы өзгерістің себепшісі – өз ауылына қайтар жолда қызыл әскердің командирі Гозакқа жолығуы. Оның қасындағы Қыстаубайдың Жақыбы деген қайраткер коммунист Сәбитке жас совет өкіметінің

белсендісі екендігін растайтын құжат алып береді.

1920 жылдан кейін Сәбиттің жаңа өкіметті нығайту жолындағы іс-әрекеттері сол кездегі белсенді большевик замандастарының типтік жағдайын бейнелейді десе де болады. Бұған дейін өмірі таптық езілушілік, теңсіздік қыспағында келе жатқан бас қаһарман өміріндегі азаттыққа қол жеткізудің алғашқы нақты нышаны “Бақыт сапарында” деген тараушада суреттелген. Жоқ жерден қызыл әскерлердің қолына тұтқын болып түсіп қалған ол өзінің ескі танысы Қыстаубайдың Жақыбына кездесетіні осы сәт. Соның ар-қасында оған қызыл командир Гозак еркін жүріп тұратын пропуска алып береді. Сөйтіп жаңадан келіп жатқан жас совет өкіметінің адамы ретінде оған кеңінен жол ашылады.

Оның көзін ашқан елеулі оқиғаның бірі – немере ағасы Молдағазы екеуінің өкімет орнасымен жедел шақырылған ояздық мұғалімдер мәс-лихатына қатысуы. Осы жиыннан кейін Сәбит ояздық партия комитеті мен ревкомның тапсыруы бойынша сол кезде күйіп тұрған үлкен науқан продразверстка жұмысына араласып кетеді. Продразверстка деген, бір ауыз сөзбен айтқанда, ел ішін адақтап жүріп, күшпен мал, егін өнімдерін, азық-түлік түрлерін жинастыру.

Көптеген совет-партия қызметкерлерімен бірге ел ішіне шұғыл тапсырмамен жіберілген Сәбиттің қалтасындағы арнайы орындар берген документ үшеу. Атап айтқанда, олар үгіт жұмыстарын жүргізуге байланысты, продразверстка ұйымдастыруға және кооперация ашуға міндеттейтін куәліктер. Бұлардың арқасында ол ел ішінде едәуір үлкен билікке ие болады. Өйткені жаңағы үш документтің бірінде “Қажет болса, атып тастауға...” деген право да берілген. Міне, осылайша өкімет адамы болып шыға келген жас белсендінің өзіне тапсырылған міндетті орындауға жанын сала кірісуі бір жағы кейіпкердің адам-гершілік табиғатынан туындап жатыр.

Ол тек өкімет тапсырған жұмысты орындау барысында ғана емес, азаматтық арының, таптық сезімінің алдында да адал, әділ болуға тырысады. Жапа шеккен дәрменсіз адамдарды арашалауға белсене кірісіп кететіні де сондықтан. Совет өкіметінің алғашқы жылдарында жер бөлінісінің аса ауыр жүргізілгені белгілі. Командировка шаруасымен жүрген Сәбиттің осындай жауапты жұмысы кезінде бір үлкен жанжалдың үстінен шығып қалады. Өзінің тікелей міндетіне кірмесе де, ол шыдап тұра алмай, жаңағы жанжалды басуға араласып кетеді. Жолса-

парын одан ары жалғастырып келе жатқанда, атақоныстарынан зорлықпен көшірілген кедейлерге кезігеді. Жылап-сықтаған, жабырқаған кембағал жандарды көріп тұрып, өз жөнімен жүре беруге жас Сәбиттің дәті шыдамайды. Тағы да араласып кетеді.

Осындай тынымсыз, жанжалды жүрістен шаршаған ол жолы түсіп туған жеріне қарай бет алады. Асыққан көңілі аласұрып, туған ауылға жеткенше асық. Осы сәттегі кейіпкердің жан дүниесі лирикалы әуенге толы. Дос көлі аймағындағы түнгі даланың суреті әсем кестеленетін эпизод оқырман көңілін бей-жай қалдырмайтыны сөзсіз. Туған жерін ансап, асығып келе жатқан жас жігіт енді ауылына жете жығылатын шығар деп ойлайсың. Сөйтсе, Сары Бекен деген ауыл кісісінің үйінде үлкен даулы әңгіме болып жатыр екен. Оның қалың малы төленіп қойған қызы Мағпи Совет өкіметі берген кеңшілікке арқа сүйеп, сүйген жігітімен қашып кетіпті. Ауылдың атқамінерлері бұрынғы өздерінің үйреншікті дағдысымен қалыңмалды үстемелеп қайтару үшін қызы қашқан үйдің талан-таражға салғалы жатқандарын естіп, Сәбит дереу солай қарай бармақшы. Өз келіп түскен үйдің иесі, әкесінің ағасы Мұстафаның осыған кіріспе деген сөзін де тыңдар түрі жоқ. Шешуі қиын үлкен жанжалға араласып кеткен Сәбит ауылға кездейсоқ келе қалған екі милиционердің жәрдемімен даугерлердің бәрін қаматып қояды.

Әділет жолындағы осындай шұғыл әрекеттерінің барлығы жас Сәбиттің азаматтық қайраткерлігінен туындап отырады. Өзі жастай жетім қалып, өмір әділетсіздіктерін көп көрген жас енді белгілі бір билікке қолы жеткеннен кейін қиянат атаулыға төзе бермейді. Лажы келсе, даулы жұмыс-тарды бәріне араласа кетуге, зорлық-зомбылық атаулының жолына кедергі болуға тырысып бағады. Азық-түлік жинау науқанына араласқан ол талай-талай қауіпті жағдайларды да бастан кеші-реді. Бір ескеретін жағдай, жоғарыда айтылған жанжалдарға араласу Сәбиттің жеке басына тиімді де емес, өзі ымыраға бармайтын қарсы жақтың, үстем тап өкілдерінің тарапынан жек-көрініштілікке ұшырайды, дұшпандар тауып алады. Жер дауы кезіндегі милиция бастығы Семенякин, қыз дауына байланысты ағайыны, бұрынғы болыс, өзіне кезінде қамқорлық жасаған Нұртаза белсенді Сәбитті атарға оғы жоқ адамдар.

Өзі үшін беймәлім Көкшетау өңіріне болыс болып барған Сәбиттің ел қойған лақап аты – “Қаһарлы қара бөрік”. Оның тап жауларына қаншалықты ымырасыз болғандығы осы атынан-ақ көрініп тұр. Жаңа өкіметтің жұмыстарын осылайша жанын сала

атқарып жүрген Сәбит неше рет ажал аузынан да қалады. Мұғалімдер мәслихатынан кейін көп ұзамай-ақ тырысқақ болып ауырып, өліп қала жаздауы, бандылардың оғынан жараланып, қызуы 41 градусқа дейін көтеріліп кетуі, “Қаһарлы қара бөрік” кезінде Мұхамедия сияқты қатерлі жаудың қолынан өліп қала жаздауы – революция мен азамат соғысы жылдарының бас қаһарманының өмірі үшін қаншалықты ауыр болғанын аңғартады.

Екінші кітаптың өнбойында Сәбиттің іштей түлеп, шыңдалып, көзқарасы кеңейіп, ел тұтқасы болатын азаматтық деңгейіне дейін көтерілгенінің куәсі боламыз. Үлкен қалаға алғаш келгенде бар ақшасынан айырылып, жуан қара пештің түбіне жылап отыра кеткен Сәбит бірер жылдан кейін-ақ тіс қаққан әккі күрескерге айналып шыға келеді. Оның әсіресе қайраткерлік тұлғасының көрінетін тұстары – продразверстка жұмыстарымен жүріп, тап жауларымен айқасатын сәттері, ақ бандыларға қарсы күресте

шайқастарға қатысуы, ел ішінде қалған жекелеген жаулар мен тайынбай ашық күреске шығуы, тіпті ең соңында Алашордашыл ұлтшылдарға қарсы рухтағы “Қара тақтаға жазылмаңдар, шешендер” атты мақаласын “Еңбекші қазақ” газетіне бастыруы. Әрине, оның соңғы әрекеті саяси тұрғыдан өзін өзі ақтамағаны, алашордашыларға қарсы позициясын айқындап беретіні сөзсіз.